

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כ, תשכ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

עיוני לשון בשירת התקופה הספרדית

(המשך)

חֲמוּדִים, חֲמוּדוֹת – מעלות מהוללות,
מידות טובות, מעשים טובים.

„איש חמודות“ (דניאל י, יא), שנתכנה בו דניאל, פירש בו בן ג'נאח: בעל המעלות הגדולות והמידות הטובות (שרשים, חמד). בעקבותיו גם הרד"ק ב„ספר השרשים“. דומני, שכך יש לפרש גם את לשון ההספד, שאמרו על שמואל הקטן במותו: „שמואל הקטן נטל כל חמודות העולם והלך לו“ (שמחות פרק ח) — כיוון ששמואל הקטן נודע בחייו כצדיק, עניו וחסיד. בן־יהודה (עמ' 1610) העלה מובאה זו ופירשה „חמודות העולם, הדברים היותר טובים שבעולם“, אולם פירושו נראה יותר.

בימי הביניים נתרבה השימוש בחמודות, בהשפעת רעותה הערבית מחאמד¹ (הניגוד „ד'מאים“ — מידות מגונות). כשבא ר' יהודה הלוי להלל מידותיו הנאות של מוכיחו ושל אבותיו, מהו אומר?

וְלֶךְ וּלְבֵית אֲבוֹתֶיךָ חֲמוּדוֹת / אֲשֶׁר יִלְאוּ לְהַשִּׁיגִם שְׂבָחִים

(שירמן ח"א, עמ' 492, 2)

בשיר פרידה מר' אהרן אלעמאני אומר ריה"ל, דרך הפלגה, כי השמים ושבעה רקיעים נתמלאו ממידותיו הטובות של ר' אהרן.

1. בערבית حَامِد.

חֲמוּדוֹת לֹא יִכִּילוּם הַשִּׁבְחִים
חֲמוּדוֹת מְלֵאוּ שִׁבְעַת רְקִיעוֹת
וְכַמְעַט מְלֵאוּ שִׁבְעָה מְתוּחִים

(דיואן ריה"ל, שירי חול, מהד' בראדי, ח"ב, סי' לז, 8—10)

בשיר תהילה לכבוד חלפון הלוי קובע ריה"ל, כי
המהולל נטל לעצמו כל המידות החמודות:

גָּבִיר גָּבַר וּבָזַז הַחֲמוּדוֹת
וְהָיוּ כָּל כְּלֵי חֲמֻדָּה בְּזוּזוֹ

(שם, ח"א, סי' יז, 11—12)

ויפה פירש המהדיר «החמודות, ר"ל המדות החמודות
והתרומיות».

באותו לשון מהלל גם טודרוס אבולעפיה את
הרב טודרוס:

אֲשֶׁר רַבּוֹ לְאִין קִצָּה חֲמוּדָיו / עֲדֵי לָאוּ לְסִפֵּר רַעֲיוֹנִים

(אבולעאפיה, ח"א, סי' קע, 12)

בשיר תהילה לר' יצחק בן צדוק אומר טודרוס הנ"ל:
לו שוֹרְרֵי כָּל הַיְקוּם נִקְהָלוּ / לְסִפֵּר חֲמוּדוֹת הַגָּבִיר נוֹאָלוּ
(שם, סי' יז, 2)

ומצינו באיגרתו של הגאון ר' שמואל בן עלי, שהוא
משתמש בחמודות בצירוף מידות. במכתבו לאחת הקהילות
הוא מהלל את חתנו ר' זכריה בן ברכאל, ששלח אותו אליה,
כמי שקיבץ בו אלהים חכמה ומעלות, «ושאר מידות חמודות
מדובר בו וכבודות» (ש' אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי,
ירושלים תר"ץ, עמ' 50, שורה 86).

בקרובה „יראי ה' הללוהו" השתמש ריה"ל בחמודות
במשמעות קרובה: מעשים טובים. וכך הוא אומר על האלהים,
שבראש השנה מעביר על חטאיו של אדם, אם מעשיו הטובים
מרובים על עוונותיו.

ראשון ראשון מעביר / לחוטא אם תמדות הגביר
ויחשב לו חטאו / כאלו לא עשאו
כי במה נחשב הוא

(דיואן ריה"ל, שירי קדש, בראדי, ח"ג, עמ' 245, 78—80)

ט ע ם — תפילה

פייטן עלום-שם אומר בפיוטו לאלהים:

טעמינו נשפך לפניה / שוכן מעונים

(„שפוני שירה" לדב ירון, עמ' 149, 13)

לוי בן תבאן, ידידו של ריה"ל, אומר על ישראל

המקדישים יוצרם ומנעימים לו קדושה:

כלם בקול נעם / מהללו יחדשו

יום יום בטוב טעם / נצמו וקדשו

(ד' פגיס, שירי אבן אלתיבאן, עמ' 107, 3—7)

ר' יהודה הלוי פותח אחד מפיוטיו בקריאה לכנסת

ישראל:

ינת רחקים נגני היטיבי / ולקראך טוב טעמך השיבי

(ר' יהודה הלוי, מהד' ש' ברנשטיין, סי' קס, א—ב)

וכן פירש המהדיר: „התפללי אליו על גאולתך".

ויעיד עליו הבית שלאחריו:

הנה אלהים קראך מהרי / השתחוי ארץ ושי הקריבי

(שם, שם, ג—ד) ²

נוגן — מנעים זמר בפה

נגן בבניין קל מצוי בבנינוני בלבד — נוגן, נוגנים — ומילונות ימינו מייחסת לו אותה הוראה של הפיעד: לפרוט על כלי ולנגן. אולם בימי הביניים פירושהו כמה מפרשים כלשון הנעמה והלחנה. במקרא נמצא הבניין הקל בבנינוני בלשון רבים, ופעם אחת בלבד: „קדמו שרים אחר נוגנים בתוך עלמות תופפות“ (תהלים סח, כו). רס"ג תרגם את שלושת השרשים כשלוש פעולות נבדלות: שרים — מחברי השיר („מנשיון“); נוגנים — מחברי הלחן והנעימה („מלחנן“); תופפות — מתופפים בתופים ³. במשמעות „להלחין“ תרגם הגאון גם את הצירוף היטיב נגן (ישעיה כג, טז; תהלים לג, ג); ובהוראת „לחן“ את השמות נגינה, נגינות ⁴. דוד אלפאסי (ח"ב, עמ' 253—254) הרחיק לכת, יותר וראה בשרש נגן, לכל בניינו ושמותיה, נעימה ולחן בלבד.

2. נאת כל השימושים הנ"ל של טעם הולם גם הפירוש, שפירש רס"ג טעם בתהילים קיט, י („טוב טעם“), ובכתובים אחרים: מחשבה, דעה. בערבית: ראי. — ע"א.]

3. עלמות פירשו הגאון „עלמים“, לפי שלא היו אומרים את השיר במקדש אלא לויים זכרים.

4. על פי זה יש לפרש את פתיחת פיוטו של ריה"ל, הפונה לכנסת ישראל לשאת קולה בתפילה: יונת רחוקים נגני היטיבי (עיין לעיל, עמ' 130).

גם משוררי ספרד פירשו נוגנים — מנעימי זמר. בשיר
תלונה על ירידת השירה כותב בן גבירול:

וְקָמוּ אַחֲרֵיהֶם נְגִיִּים יֵאָמְרוּ הַשִּׁיר וְאַנְלָתָם יִגְלוּ
(רשב"ג, ח"א, עמ' 157, 7—8)

פירושו: אחרי המשוררים הגדולים כמו קטני שירה,
האומרים שיר, אך בכך הם מגלים חסרונם. נגנים אין לו
ענין לנגינה בכלי, אלא לאמירת השיר בפיוזם.
בשיר תהילה רואה ר' משה בן עזרא את העולם
סביבו שש וצוהל, והוא שר עליו:

הֵן הַזְמַן נוֹגֵן בְּאֵין לְשׁוֹן וְהַשְׁעוֹת בְּלִי יָד כְּעֵלְמוֹת תַּפְפוֹ
(רמב"ע, סי' קפג, ג)

במכתם על המזמר במשתה לצלילי נגינת הנבל אומר
הרמב"ע:

נֶגֶן אֲשֶׁר פִּיהוּ הַדָּר יִפְיוֹ / בְּשִׁיר עָלֵי נֶבֶל יִשְׁבַּח
(רמב"ע, עמ' שלב, סי' כה)

כך מתפרש יפה גם בית השיר של ריה"ל:

וְחָשַׁב יַעֲנִים / לְשָׁרִים וְנְגִיִּים / וְשֹׁאֲגַת כְּפִירִים / שְׁרִיקוֹת עֲדָרִים
(שירמן, ח"א, עמ' 497, 13—14)

מתוך תשוקת הנסיעה לארץ־ישראל נדמית לו למשורר
היללה הנוגה של היענים במדבר לשירה עליזה של בעלי זמר,
ושאגת האריות הטורפים ביער — לשריקות העדרים באחו.
לפי זה יהיו כל הדימויים קולות טבעיים של חי ואדם. בן־
יהודה העלה את שתי המובאות האחרונות, אך פירשן: "מי
שאוונותו לנגן".

עץ רטב - אהלים, אהלות

עץ רטב בשירתנו הספרדית אינו איקן רענן או עץ לח, אלא שיח הבושם אהלים, אהלות. זהו תרגום שאור מן הערבית "עוד רטב"⁵. כיוון שמצאו המשוררים במקרא "עצי לבונה" (שיה"ש ד, יד), יצרו גם "עץ רטב". דונש בן לברט, מייסד שירת החול הספרדית, אמרו בשיר היין שלו:

וְנִמְשַׁח שָׁמֶן טוֹב / וְיִקְטִיר עֵץ רֵטֵב
בְּטָרֶם יוֹם קָטוֹב / יְבוֹאֲנוּ נְשָׁלִים

(שירמן ח"א עמ' 35, 17—18)

בשיר, שכתב ר' יצחק בן כלפון לאחד מידידיו וביקש ממנו שי של בשמים, הוא מהלל את הידיד:

וְרִיחַ אַפְּךָ טוֹב מְשַׁחֶלֶת
וְעֵץ רֵטֵב וְכָל מִינֵי תְשׁוּרָה

(א' מירסקי, שירי יצחק בן כלפון, עמ' 104, ש' 7—8).

בדומה לשחלת אף עץ רטב הוא בשמים.

בשיר אחר משבח בן כלפון את נדיבותו של ר' שמואל הנגיד שתמך בו:

וְלִילֵי הַזְּמַן הוֹתִיר בְּנוֹ יוֹסֵף לְהַמְטִירָה
אֲשֶׁר רִיחַ פְּעֻלוֹתָיו כְּעֵץ רֵטֵב וְכִקְטוּרָה

(שם, עמ' 125, 16—17)

5. בערבית עוד رطب

יצחק בן מר שאול מציר בפיוטו את בריאת

העולם :

חֲצִיר וְעֵץ רָטֹב / הַפְּרִיחַ לְחֵטֵב

וַיֵּרָא וְהִנֵּה טוֹב / כֹּל פֶּעַל ה'

(שירמן, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 512, 23—24)

באחד משירי המלחמה, שכתב הנגיד, הוא מהלל

את האלהים, שהנחיל לו ניצחון על אויביו ואומר :

וְלִכֵּן אֶאֱרִיךָ הַיּוֹם תְּהִלּוֹת

לָךְ יְהוָה כְּמוֹ אֵלּוֹן חֲסָנוֹת

בְּמַדְבָּרִים כְּעֵץ רָטֹב עָלֵי יַד

יָאוֹר שְׁתוּל וּמְלוֹת רַעֲנוֹת

(דיואן שמואל הנגיד, מהד' דב ירדן, עמ' 79, 73—74)

ירדן פירש בו "רענן", אך ראוי יותר לפרשו "כאהלים".

מן הראוי לציין, שמהדירי השירים הבחינו במשמעות עץ רטב.

יהודי תימן משתמשים בצירוף זה עד היום. כשבאים

לרשום בספר תאריכי לידה של הבנים, הם פותחים בנוסח

הבא: "נולד הפרח הטוב, הדומה לעץ רטוב, גם ה' יתן לו

הטוב, ואותו יבחר ויחטוב וכו'". וכן מצינו בלשונו של הסופר

התימני סעיד בן יהודה מנצורה: "האח הטוב, הדומה לעץ

דטוב" (ספר הגלות והגאולה, מהד' יערי-רצהבי, תל-אביב

תשט"ו, עמ' 77).

(המשך יבוא)